

KAROLINA ŁUKASIEWICZ

Czy sekularyzacja „nowych” Brytyjczyków? Religijność mniejszości etnicznych pochodzenia imigracyjnego w Wielkiej Brytanii

„Świat zachodni popycha nas do tego, aby być kimkolwiek się chce, nie uznając nakazów religijnych, kulturowych, tradycji. Można obciąć włosy, zmienić ubiór, nie trzeba martwić się o innych. Ale ja nie byłam w tym szczęśliwa. Pomyślałam, że musi być coś jeszcze”¹.

Tym czymś dla Sarveen Kaur, 31-letniej wychowanej w Londynie w rodzinie imigrantów z Pendżabu, był sikhizm: religia, kultura, także ludzie, wśród których – jak twierdzi – odnalazła siebie. I nie tylko ona – w Wielkiej Brytanii żyje bowiem około 336 tysięcy takich osób (Census, 2001). Sikhowie to jedna z wielu brytyjskich grup etnicznych pochodzenia imigracyjnego, których podstawą tożsamości społecznej jest religia. Najliczniejsze takie społeczności tworzą muzułmanie, których w Wielkiej Brytanii żyje 1 558 890, ale i wyznawcy hinduizmu (558 342) czy buddyzmu (149 157) (Census, 2001).

Powstaje pytanie, jak istotny jest to głos w dyskusji na temat sekularyzacji (choćby w Luckmannowskim rozumieniu, por. Luckmann, 1996) w Wielkiej Brytanii? Próba odpowiedzi na nie, a może raczej przybliżenie tej problematyki będzie przedmiotem tego artykułu. Wskażę pewne kierunki ewolucji społeczności pochodzenia imigracyjnego, w świetle koncepcji sekularyzacji i prywatyzacji religii, na przykładzie społeczeństwa brytyjskiego. Wielka Brytania wydaje się w tym kontekście dobrym przedmiotem analizy, jako kraj o tradycjach wielokulturowości, wieloetniczności i współwystępowania różnych religii, w którym nie sposób analizować przemiany religijności, nie uwzględniając zamieszkujących ją mniejszości².

Badacze problematyki religii od lat sześćdziesiątych sygnalizowali istotne przemiany w tej sferze, najpierw przyjmując teorie sekularyzacji, potem je odrzucając, nierzadko na rzecz teorii prywatyzacji religii. Przy czym zaznaczyć jednak należy, iż koncepcje te odnosiły się na ogół do przemian chrześcijańskiej religijności.

O zmianach w sferze religijności społeczeństwa brytyjskiego świadczyć mogą dane Instytutu Gallupa, wskazujące na systematyczny spadek deklaracji wiary w Boga, z 76% w latach siedemdziesiątych do 54% w 2003 roku. Oczywiście, dane te, a także częstotliwość praktyk religijnych, można rozmaicie interpretować, wnioskując bądź to o spadku religijności (np. Bruce, 2002), bądź o pojawieniu się nowych form religijno-

¹ Cytat pochodzi z wywiadu, który prowadziłam z Sarveen Kaur w kwietniu 2004 roku w Londynie.

² Oczywiście, wielokulturowość Wielkiej Brytanii wiąże się z jej kolonialną przeszłością, a przede wszystkim z przyznawanym mieszkańcom kolonii obywatelstwem brytyjskim, które umożliwiło im przyjazd do pracy, nawet pomimo stopniowych ograniczeń związanych z kolejnymi aktami prawnymi (*British Immigration Acts*).

ści, których istniejące narzędzia badawcze nie potrafią zmierzyć (Davie, 1994). Niemniej, niezależnie od przyjętej interpretacji, pozostaje pytanie, czy procesom tym, jakkolwiek nazywanym, podlegają wszystkie grupy religijne, w tym także mniejszości etniczne? Pomijanie w dyskusji na temat sekularyzacji obecności mniejszości i ich religii nie wydaje się uzasadnione, przede wszystkim ze względu na rosnącą liczbę przedstawicieli tych społeczności w Europie – w szczególności w Wielkiej Brytanii, gdzie mniejszości te stanowią 7,9% (Census, 2001) – a także ich wpływ na kształt społeczeństw europejskich. Wreszcie, wydaje się, iż nie można grup tych traktować jedynie jako marginalizowanej mniejszości czy „obcych” we wspólnocie państw europejskich, choćby dlatego, że wielu z ich przedstawicieli tutaj się urodziło, posiadając pełnię praw obywatelskich i zwyczajnie nie znając innej ojczyzny. Pojawił się już nawet pewien nurt badań w tym zakresie, jednak głównie w stosunku do mniejszości muzułmańskiej (zob. Dassetto, 1985).

Warto zacząć analizę przemian religijności „nowych” Brytyjczyków od dokładniejszego zdefiniowania tej grupy. Otóż będę posługiwać się w tej pracy terminem „mniejszość etniczna” dla opisu grup pochodzenia imigranckiego, których tożsamość społeczna wiąże się między innymi z podzieleniem wspólnej religii. Należy pamiętać, iż w różnych społeczeństwach pojęcie grupy etnicznej bywa różnie rozumiane:

„W Wielkiej Brytanii jest używane głównie w odniesieniu do kolorowych imigrantów, podczas gdy w innych krajach określa takie grupy, jak australijscy Aborygeni, Semi [Lapończycy] w krajach skandynawskich, Romowie czy Cyganie lub pierwotne narody (rodowici Amerykanie) Ameryki Północnej, którzy usiłują żyć poza nowoczesną ekonomią i polityką, choć czasami dążą do rozwoju swoich ekonomicznych zasobów dla własnej korzyści” (Guibernau, Rex, 1997).

W uproszczeniu pojęcie mniejszości etnicznej będę rozumieć w relacji do dominującej w społeczeństwie większości, bo samo pojęcie grupy etnicznej bywa rozumiane szeroko – a wówczas obejmuje także narody. Powstało wiele różnych ujęć teoretycznych mniejszości/grup etnicznych: ogólnych i szczegółowych, od klasycznych podejść Maxa Webera (1968), Georga Simmela (1975) czy Roberta E. Parka (1950), Milтона Gordona (1964) poprzez koncepcje Petera Bergera i Thomasa Luckmanna (1995), Frederika Bartha (1969) czy Anthony’ego P. Cohena (1995). Pojęcie mniejszości etnicznej wyróżnia się na podstawie takich kryteriów, jak: subiektywna wiara we wspólne pochodzenie; wspólna kultura; biologiczna ciągłość, przypisanie do grupy przez urodzenie w tejże grupie; członkostwo i samoidentyfikacja ze wspólnotą; subiektywne poczucie przynależności; granice społeczne – definiujące grupę i odróżniające ją od innych; brak niezależności – możliwości samodzielnego decydowania o sobie i związanego z tym monopolu na przemoc (co odróżnia grupę etniczną od narodu) i oczywiście religia, która w tej pracy będzie przyjęta jako zasadnicza charakterystyka³.

Niewątpliwie można rozgraniczać mniejszości religijne od etnicznych, ale w przypadku Wielkiej Brytanii, analizując sytuację tych ostatnich, nie zawsze wydaje

³ W przypadku grup muzułmanów należy pamiętać o ich zróżnicowaniu, ze względu na poziom ortodoksji religijnej czy, przede wszystkim, pochodzenie tych grup. Jednak w Wielkiej Brytanii 74% muzułmanów jest pochodzenia „azjatyckiego”, z czego 43% to mniejszość pochodzenia pakistańskiego, 16% – pochodzi z Bangladeszu i 6% to „inni Azjaci”. Zatem wydaje się, że można, jak to zresztą czyni się w niektórych badaniach brytyjskich, traktować tę grupę jako etniczną, posiadającą nie tylko wspólną religię, lecz także kulturę i pochodzenie.

się to uzasadnione. Potomków imigrantów, pochodzących z obszarów dawnych kolonii, którzy stanowią dziś podstawę brytyjskiej mozaiki etnicznej, poza wspólnym pochodzeniem czy kulturą łączy właśnie religia. Mówiąc o muzułmanach, będę się zatem odnosiła głównie do potomków emigrantów z Pakistanu i Bangladeszu, a w przypadku hinduistów czy sikhów do potomków przybyszów z Indii.

Oczywiście mniejszości etniczne w Wielkiej Brytanii są bardzo zróżnicowane i trudno, obserwując ewolucję religijności tych społeczności, dokonywać generalizacji dotyczących ich wszystkich. Ich przodkowie pochodzą z różnych części świata, przywieźli z sobą różny bagaż „kapitału społecznego”, trafili do Wielkiej Brytanii w różnym okresie i także w związku z tym spotkali się z różnymi reakcjami społeczeństwa przyjmującego⁴. Wreszcie ich obecna sytuacja społeczna bywa zgoła odmienna, patrząc choćby na Hinduśców i Sikhów – którzy należą do najlepiej wykształconych grup w społeczeństwie brytyjskim, wykonując prestiżowe zawody, a z drugiej strony – muzułmanów pochodzenia pakistańskiego, którzy często mają najniższe w społeczeństwie dochody i wykształcenie (Census, 2001). Ponadto jeżeli chodzi o Hinduśców i Sikhów, to pomimo ich indyjskich korzeni, wielu z nich przybyło do Wielkiej Brytanii z Afryki, gdzie byli delegowani w ramach obowiązków pełnionych w brytyjskiej administracji i armii. Miało to istotny wpływ na sposób kształtowania się tych zbiorowości jako mniejszości etnicznych, ponieważ doświadczyli oni już długiego pobytu poza ojczyzną i wykształcili pewne mechanizmy podtrzymywania tożsamości narodowej i religijnej.

Wybrane cechy najliczniejszych mniejszości etnicznych w Wielkiej Brytanii

Wielka Brytania zawsze doświadczała imigracji na swoje terytorium. Społeczeństwo brytyjskie powstało na skutek migracji, wreszcie wzrost imperium kolonialnego zapoczątkował handel niewolnikami, co doprowadziło do powstawania osad czarnoskórych mniejszości w portowych miastach Wielkiej Brytanii. Jednak dopiero XIX wiek – era industrializacji i przemian społecznych z tym związanych – doprowadził do imigracji na Wyspy Brytyjskie na skalę dotąd nieznaną, co związane było z koniecznością uzupełnienia braków na rynku pracy (Mason, 1995). Początkowo największe fale migracji miały miejsce z terytoriów Irlandii – najbliższego geograficznie i najstarszego terytorium zależnego od Wielkiej Brytanii. Ponadto na Wyspy Brytyjskie napływali uchodźcy i mieszkańcy kontynentalnej Europy uciekający przed złymi warunkami ekonomicznymi. Wielu z nich osiedlało się w Londynie. Imigrację tę tworzyli Cyganie, Rumuni, Rosjanie, Włosi i Żydzi uciekający przed pogromami antysemitycznymi we wschodniej Europie. Część z nowych przybyszów migrowała dalej do Stanów Zjednoczonych, ale znaczna ich liczba pozostawała. Jak podaje David Mason, pomiędzy rokiem 1880 i 1920 populacja Żydów w Wielkiej Brytanii wzrosła z 60 tysięcy do 300 tysięcy (Mason, 1995).

⁴ Mam tu na myśli choćby politykę państwa w stosunku do imigrantów, ewoluującą od asymilacyjnej do integracyjnej.

Jednakże w okresie pomiędzy I i II wojną światową imigracja ograniczona była głównie do osób prześladowanych (przede wszystkim Żydów) i trwającej nadal migracji irlandzkiej. Ponadto doświadczana wówczas przez Wielką Brytanię recesja oznaczała zmniejszenie zapotrzebowania na pracę, a w związku z tym kraj ten nie był atrakcyjny dla imigrantów. Sytuacja ta uległa zmianie po zakończeniu II wojny światowej, kiedy to nastąpił znaczący wzrost imigracji związany z rosnącym zapotrzebowaniem na siłę roboczą. Wiązało się to z koniecznością odbudowy kraju po wojnie, ale także z koniecznością przekształceń przemysłu z wojennego na cywilny. W związku z rosnącym uprzemysłowieniem kraju rosło także zapotrzebowanie na wykształconych pracowników w takich sektorach, jak przemysł samochodowy. Pojawiały się nowe miejsca pracy w sektorze usług, a także w sektorze publicznym, co wynikało z kształtowania się państwa bezpieczeństwa socjalnego (*Welfare State*). Brytyjczycy zyskiwali możliwości szybkich awansów, kształcenia się w kierunku nowych zawodów i porzucania prac rutynowych, źle opłacanych, niewymagających kwalifikacji. Niszę tę zapelnili mogli tylko imigranci, przybywający do Wielkiej Brytanii głównie z terenów kolonii brytyjskich – *New Commonwealth* – Afryki, Karaibów i Półwyspu Indyjskiego.

W tak ukształtowanej przez czynniki ekonomiczne sytuacji powstały szczególne warunki na przyjęcie imigrantów. Jednym z nich było uchwalenie w 1948 roku *British Nationality Act*, dającego mieszkańcom Wspólnoty Brytyjskiej (*Commonwealth*) specjalny status imigracyjny. Konsekwencją tej uchwały był niespotykany dotąd wzrost imigracji na Wyspy Brytyjskie.

Skutkiem owego procesu jest obecna wielokulturowa mozaika społeczeństwa brytyjskiego. Istotnym jej wymiarem jest zaś religia. Znacząco determinuje ona sposób życia mniejszości i często ułatwia powstawanie wewnętrznych więzi grupowych. Ponadto kształtuje tożsamość zarówno jednostkową, jak i grupową. Obecnie w Anglii i Walii można zauważyć wzrost zróżnicowania kulturowego, jednak biali chrześcijanie pozostają najliczniejszą grupą wyznaniową (Census, 2001). Jednakże chrześcijaństwo jest także religią dominującą wśród ciemnoskórych i mieszanych mniejszości (odpowiednio: 71 i 52%). Inną znaczącą religią jest islam, szczególnie wśród mniejszości pakistańskiej (ponad 89%), a także hinduizm wśród mniejszości indyjskiej (45%) i sikhizm w tej samej grupie etnicznej (niemal 29%). Ponadto, islam dominuje także wśród mniejszości z Bangladeszu (niemal 92%). Jak widać, mniejszość indyjska pozostaje najbardziej zróżnicowaną religijnie (45% hinduistów, 29% sikhów, 13% muzułmanów), mniejszości zaś pochodzące z Pakistanu i Bangladeszu są bardziej jednolite religijnie (około 90% muzułmanów). Wreszcie warto zauważyć, iż grupy religijne koncentrują się wokół poszczególnych mniejszości etnicznych. I tak przykładowo, 91% Sikhów w Wielkiej Brytanii kategoryzuje się jako mniejszość indyjska. Zaś najbardziej zróżnicowaną etnicznie grupę religijną stanowią buddyści – tworzą ją zarówno biali Brytyjczycy, jak i Chińczycy, „inni Azjaci” i „inne grupy etniczne”. Wreszcie, deklarację bycia niewierzącym składało 15% białych Anglików i Walijszyków, ponad połowa Chińczyków i jedna czwarta „mniejszości mieszanej”. Grupy etniczne, w których najmniej ludzi deklarowało bycie niewierzącymi, to Azjaci, ciemnoskóre mniejszości pochodzące z Afryki i biali Irlandczycy. Zaledwie jeden na 200 Pakistańczyków i przedstawicieli mniejszości z Bangladeszu wybrał taką możliwość.

Czy sekularyzacja?

Mając na uwadze różnice w charakterystyce grup etnicznych, specyfikę ich religii i historii pobytu w kraju, a także wpływ integracyjnej polityki brytyjskiej, relacje Kościoła i państwa, można wskazać pewne podobieństwa w kwestii przemian religijności poszczególnych grup.

Otóż religia w społecznościach brytyjskich muzułmanów, Hindusów czy Sikhów wydaje się pełnić kluczową rolę w podtrzymywaniu tożsamości społecznej. Sięgając do początków rozwoju tych społeczności w Wielkiej Brytanii, bez trudu można dostrzec religię jako czynnik kształtowania tych zbiorowości. To właśnie spotkania religijne, wspólne modlitwy, a z czasem budowanie meczetów, gurdwar czy świątyń hinduistycznych doprowadziły do ewolucji amorficznej masy etnicznej w zorganizowaną grupę (Francis, 1976). Wiązało się to oczywiście ze stawianiem czoła szeregowi problemów natury formalnej, ale i społecznej⁵. Jeden z pierwszych meczetów w Londynie powstał w zaadaptowanym do tych celów garażu, gurdwary tworzone w wynajmowanych salkach, z czasem przystosowując do tych celów domy. Instytucjonalizacja religii w nowych warunkach społecznych wiązała się z kształtowaniem się społeczności etnicznych. Proces ten często wiązał się z łączeniem rodzin, na skutek migracji łańcuchowej. Do mężczyzn, którzy najpierw przyjeżdżali sami, w celach zarobkowych, dołączały ortodoksyjne rodziny i to właśnie prowadziło do ożywienia religijnego. Zaznaczyć należy, że w przypadku Hindusów i Sikhów przybywających z Afryki, proces ten wyglądał nieco inaczej, gdyż przyjeżdżali oni na ogół od razu z rodzinami i z pewnym bagażem doświadczeń życia „na obczyźnie”. Z czasem świątynie stawały się miejscami nie tylko kultu religijnego, ale i centrami życia społecznego. Tu można było znaleźć ogłoszenia o pracę, mieszkanie, różnego rodzaju pomoc – od duchowej po materialną. Ten etap ewolucji społeczności etnicznych przebiegał szczególnie wyraziście w przypadku zbiorowości sikhijskich: mężczyźni, którzy wcześniej – kierując się obawami o znalezienie pracy czy innymi formami dyskryminacji – obcinali włosy, teraz na nowo je zapuszczali i zaczęli nosić turbany⁶. Warto pamiętać, iż to właśnie w obrębie poszczególnych społeczności etnicznych ich przedstawiciele mogli cieszyć się pełną akceptacją, w sytuacji braku tolerancji, a nawet dyskryminacji ze strony Brytyjczyków⁷.

Takie były początki społeczności etnicznych, ale dziś wiele się zmieniło, także w sferze instytucjonalnej. Społeczności te osiągnęły wysoki poziom religijnej i obywatelskiej organizacji. Wiąże się to z budową świątyń i dynamicznym rozwojem aktywności grupowej, ale i powstawaniem wielu stowarzyszeń, a także partii politycznych i uczestnictwem w życiu społeczności lokalnych. Przykładowo, dziś w Wielkiej

⁵ Mam tu na myśli problemy prawne, przed jakimi musiały stawać te zbiorowości, ale i protesty mieszkańców, w których sąsiedztwie miały powstawać świątynie.

⁶ Joy Barrow z Uniwersytetu Leeds, prowadząc wywiady z sześćdziesięcioma Sikhami w Southall, dowiedziała się, iż po przyjeździe do Anglii, a przed ukształtowaniem się grupy etnicznej, zaledwie jeden mężczyzna nie obciął włosów.

⁷ Można tu wymienić liczne, głośne szczególnie w latach sześćdziesiątych, akty dyskryminacji, począwszy od wynikającej z polityki edukacyjnej akcji określanej jako *bussing* czy panujący dla kolorowych mniejszości zakaz kupowania nieruchomości w „białych dzielnicach”, po tabliczki wywieszane w tamtym czasie w sklepach „Hindusom i psom wstęp wzbroniony”.

Brytanii działa 1200 meczetów i sal modłów oraz drugie tyle muźmańskich stowarzyszeń (Pędziwiatr, 2005), około 250 gurdwar i kilkadziesiąt sikhijskich organizacji (Sikh Net, 2004), ponad 150 świątyń hinduistycznych i niemal 100 różnego typu organizacji hinduistycznych (The National Council of Hindu Temples, 2006). Ponadto mniejszości mają swoje gazety⁸, rozgłośnie radiowe i telewizje, a także partie polityczne⁹. Wymienione przykłady to tylko wycinek z dużej grupy działań podejmowanych przez te społeczności¹⁰. W podtrzymywaniu tożsamości etnicznej rola mediów wydaje się niepodważalna – Mohan Singh Nayyar, sekretarz Gurdwary Sri Guru Singh Sabha, twierdzi, iż to właśnie „telewizja przywróciła młodych ludzi do sikhizmu”¹¹.

Jednak aktywność społeczna i religijna tych grup w Wielkiej Brytanii stała się swego rodzaju nową jakością – bycie muźmaninem, hinduistą, sikhem czy buddystą w Wielkiej Brytanii nie jest tym samym, co bycie wyznawcą tych religii w Azji. Nie wchodząc w szczegóły kwestii dogmatycznych, można jedynie stwierdzić, że pewne sfery uległy liberalizacji, choć niektóre wprost przeciwnie – ortodoksyjnemu zaostrzeniu. Ponadto oczywiście poszczególne grupy etniczne nie są jednolite, zatem znaleźć w nich można zarówno środowiska ortodoksyjne, jak i bardziej swobodnie podchodzące do kwestii religii. Konrad Pędziwiatr przytacza kategoryzację muźmanów na etnicznych, kulturowych i religijnych (Pędziwiatr, 2005). Wydaje się, iż kategorie te byłyby również adekwatne dla innych mniejszości etnicznych, w których grupa religijna byłaby tą odnoszącą się w najwyższym stopniu nie tylko do tradycji i więzi wynikających z pochodzenia, lecz także przestrzegającą nakazów religijnych. Analogicznie do kategorii etnicznych muźmanów wyróżnić można kategorie etnicznych Sikhów, którzy nie kultuwują religii (modlitwy, nieobcinania włosów i niepicia alkoholu), a z sikhizmem łączy ich rodzina i tradycja. Podobnie dzieje się z kategorią kulturową (wiążącą się z poczuciem identyfikacji religijnej) i religijną, która bezpośrednio oddziałuje na życie codzienne w postaci respektowania rygorystycznych nakazów religijnych.

Wydaje się, iż socjalizacja w rodzinie i społeczności etnicznej niezależnie od stopnia internalizacji norm, a co za tym idzie przyjęcia określonego (mniej lub bardziej religijnego) modelu życia, pozostawia pewne poczucie identyfikacji ze wspólnotą, o czym świadczą mogą wartości deklarowane przez członków grup etnicznych. Jak

⁸ Najpopularniejsze gazety muźmańskie to „The Muslim News”, „Q-News”, „Emil”, „Encounters”; gazety indyjskie i sikhijskie: „Des Pardes”, „Punjab Times”, „The Hindu”, „International Pardesan Monthly”, „The Punjabi Gwardian”, „Pardesi Punjab”, „The Sikh Times”. Warto także przypomnieć, iż wiele sikhijskich gurdwar wydaje własne gazety.

⁹ W przypadku muźmanów jest to The UK Islamic Party, sikhowie mają The Sikh Federation (UK).

¹⁰ W gurdwarze Sri Guru Singh Sabha w Hounslow odbywają się zajęcia w ramach „Sewa” – czyli działania wynikające z religii sikhów, wymagającej bezinteresownej pomocy innym, wyrażające się w organizacji pomocy medycznej, prawnej, usług matrymonialnych, i „Langar Sewa” – organizowanie pomocy w przyrządzaniu darmowych posiłków i wreszcie przekazywanie zebranych funduszy na cele charytatywne, organizuje się wspólne zajęcia sportowe. Ponadto wspólnota sikhów w Hounslow, z gurdwary Sri Guru Singh Sabha, włączyła się w szersze struktury organizacyjne, o charakterze ponadlokalnym, takie jak na przykład Sieć Organizacji Sikhów (*Network of Sikh Organisations*). W sferze edukacyjnej prowadzone są lekcje religii dla dzieci (między innymi niedzielny „Kirtan Darbar” – śpiewanie hymnów czy nauka recytacji Sri Guru Granth Sahib Ji), nauka języka pendzabi, zimowe i letnie obozy dla dzieci i młodzieży, na których dzieci poznają bliżej dziedzictwo religijne i kulturowe Sikhów. Z kolei młodzież akademicka podejmuje wiele działań w ramach BOSS (*British Organisation of Sikh Students*).

¹¹ Cytat z wywiadu z Mohan Singh Nayyarem, Hounslow, kwiecień 2004.

pokazują wyniki badań *British Social Attitudes* z 1994 roku, przedstawiciele mniejszości etnicznych bardziej cenią wartości rodzinne i religię. Wskazywałyby na to również fakt posiadania większych rodzin (Census, 2001).

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy społeczności te bądź to sekularyzują się, uniezależniając poszczególne sfery swego życia społecznego od religii, bądź zmieniają formę tejże religijności na mniej widoczną (w Luckmannowskim rozumieniu), należałoby przede wszystkim przyrzeć się sferze praktyk religijnych, samoidentyfikacji i siły oddziaływania instytucji religijnych (Wilson, 1982). Warto podkreślić, iż w przypadku mniejszości etnicznych kwestia sekularyzacji nie byłaby tylko ewentualnym włączeniem się w pewien nurt przemian społeczeństwa przyjmującego, ale przede wszystkim wiązałaby się z osłabieniem tożsamości grupowej, być może nawet w kierunku asymilacji (rozumianej jako wtopienie się w kulturową strukturę społeczeństwa przyjmującego). Wydaje się, iż podobne wnioski można by wyciągnąć, interpretując przemiany religijności społeczeństwa brytyjskiego jako przejaw „niewidzialnej religii”.

Wielka Brytania przywiązuje dużą wagę do prowadzenia systematycznego monitoringu mniejszości (wprowadzając na przykład w spisie ludności w 2001 roku pytanie o identyfikację religijną mniejszości etnicznych), jednak badania przemian religijności mniejszości etnicznych łączące wiedzę z zakresu stosunków etnicznych i religii są stosunkowo nową kwestią.

Niewątpliwie najlepiej zbadaną grupą jest tu społeczność muzułmanów. Jednak dane zgromadzone na temat innych grup są nieliczne i można wskazać na potrzebę dalszych badań w tym zakresie. W obszarze praktyk religijnych pozostają analizy statystyk prowadzonych przez poszczególne świątynie. Kościoły w Wielkiej Brytanii działają na prawnych zasadach stowarzyszeń, muszą zatem sporządzać coroczne raporty, zawierające szereg informacji, w tym – statystyki wskazujące liczbę osób uczestniczących w organizowanych w świątyniach praktykach religijnych. Oczywiście, można również korzystać z jakościowych metod badawczych, prowadząc na przykład wywiady. Z badań, które w ten sposób prowadziłam w społeczności sikhijskiej, a także ze statystyk prowadzonych przez tamtejszą gurdwarę, wynika, iż nie zauważa się spadku praktyk religijnych, aczkolwiek zmienia się forma owej religijności, ponieważ można spotkać więcej młodych ludzi obcinających włosy. Jednocześnie poziom małżeństw egzogamicznych w społecznościach pochodzących z Bangladeszu, Indii i Pakistanu (zatem wśród wyznawców hinduizmu, islamu i sikhizmu) jest bardzo niski (Census, 2001), co może świadczyć o przestrzeganiu przez nich pewnej tradycji czy nakazów religijnych i/lub o izolacji czy ograniczeniu innych kontaktów. Co do samoidentyfikacji, badania ilościowe są tu bardzo ograniczone. Wiele wniesć może planowany na 2011 rok spis powszechny. Będzie można wówczas porównać pierwszy raz wprowadzone w 2001 roku pytania dotyczące religii z nowymi badaniami. Pozwoli to, jak sądzę, otrzymać pewien obraz zmian w zakresie samoidentyfikacji religijnej mniejszości, aczkolwiek nie umożliwi odpowiedzi na pytanie o to, czym w istocie jest dla danej osoby owo wyznanie wiary i w jaki sposób ewoluuje ono w czasie. Na razie nadal należy bazować na badaniach jakościowych, które sygnalizują pewne przemiany w tym zakresie. Kwestia wpływu instytucji religijnych na życie mniejszości wydaje się możliwa do zobrazowania choćby przez ilość powstających nowych świątyń czy organizacji religijnych. Wyniki badań, które prowadziłam w Wielkiej Brytanii, zdają się wska-

zywać na pewne, zgoła odmienne, kierunki w ewolucji religijności społeczności etnicznych. Trudno wskazać jeden, dominujący kierunek przemian w tym obszarze.

Owe przemiany religijności można opisać, nawiązując do koncepcji tożsamości etnicznej Joan Phinney (2001). Różne grupy mogą oczywiście kształtować różne typy tożsamości etnicznej i religijnej, stanowiącej ich element. Wśród osób pochodzących z różnych grup można wskazać takie, których identyfikacja etniczna i religijna bardziej przypomina tożsamość zasymilowaną, ponieważ ich styl życia zdaje się odzwierciedlać w większym stopniu to, jak żyje dominująca większość. Osoby te być może podtrzymują pewne wybrane tradycje, takie jak na przykład małżeństwo w ramach społeczności etnicznej, ale na tym koniec. W przypadku sikhijskich mężczyzn byłoby to ci, którzy obcięli włosy, nie chodzą na uroczystości religijne, piją alkohol. Podobnie w społeczności muzułmańskiej czy hinduistycznej. Jednak przyjmując za prawdziwe dane społeczności etnicznych o częstotliwości praktyk religijnych, czy biorąc pod uwagę aktywność instytucjonalną tych grup, nie wydaje się, żeby ten typ tożsamości, który sugerowałby trend odchodzenia od religii, był adekwatny. Można uznać to za pewną tendencję charakterystyczną dla imigrantów w pierwszym pokoleniu, w początkowym stadium ich pobytu w kraju. Wówczas to próbowali „wtopić się” w społeczeństwo brytyjskie, porzucając własną religię i tradycję (wtedy na przykład większość Sikhów obcinała włosy). Oczywiście, gdyby ów model był dominujący, w jakimś stopniu obrazowałyby tendencje sekularyzacyjne, choć oczywiście z innych niż u „rdzennych” Brytyjczyków powodów. Na drugim biegunie poczucia tożsamości można wskazać tak zwaną tożsamość oddzielną, którą posiadają osoby odrzucające całkowicie kulturę brytyjską i identyfikujące się wyłącznie ze swoją grupą. Istotnie, radykalne odłamy muzułmańskie, sikhijskie czy hinduistyczne, o charakterze fundamentalistycznym, postulujące czystość moralną, zdają się pasować do tego opisu. Jednak znowu nie wydaje się, aby miały one stanowić dominujący typ identyfikacji etnicznej i religijnej, aczkolwiek byłby on zaprzeczeniem ewentualnych tendencji sekularyzacyjnych. To, co wydaje się realnie dominować, to tożsamość zintegrowana, łącząca poczucie zarówno bycia Brytyjczykiem, jak i członkiem danej grupy etnicznej. Aczkolwiek charakterystyka ta jest bardzo pojemna, bo wpisują się w nią ci przedstawiciele mniejszości, którzy obok charakterystyki etnicznej, opisują się jako Brytyjczycy (dotyczy to 67% mniejszości z Bangladeszu i podobnego procentu mniejszości pochodzenia indyjskiego), którzy jednocześnie czują się Hindusami, Sikhami, muzułmanami czy „Czarnymi Karaibami”, to jednocześnie owo poczucie może być różnie rozumiane. Zintegrowani ze społeczeństwem brytyjskim i własną grupą będą na przykład aktywni działacze organizacji religijnych, korzystający świadomie z pełni swoich praw obywatelskich, włączający się w życie społeczne i polityczne Wielkiej Brytanii; ale i osoby dystansujące się w pewnym stopniu od swoich grup etnicznych, uczęszczające na nabożeństwa, choć już niedbające o wszystkie nakazy religijne, być może prywatyzujące pojmowanie pewnych dogmatów wiary. Zintegrowana tożsamość etniczna zdaje się dominować wśród mniejszości, choć zarazem jako kategoria najbardziej obszerna, ma umiarkowaną wartość wyjaśniającą. Nie można wykluczyć, iż – szczególnie w odniesieniu do aktualnej sytuacji muzułmanów – to tożsamość wyizolowana stanie się dominującą.

Podsumowując rozważania na temat ewolucji religijności brytyjskich mniejszości, przede wszystkim należy podkreślić, iż obecnie brak jest badań pozwalających uzyskać

pełny obraz tego procesu, obejmujący poszczególne grupy. Na podstawie istniejących danych nie można wykluczyć, że grupy te będą zmierzać w kierunku prywatyzacji religii. Mogłyby na to wskazywać przemiany stosunku do religii (kwestia ortodoksyjności, liberalizacja sposobu realizacji praktyk religijnych). Jednak należy pamiętać, że mniejszości mogą być mniej podatne na procesy prywatyzacji religii przebiegające w dominującej większości ze względu na integracyjną rolę religii w tych społecznościach.

Ze względu na zróżnicowanie kulturowe poszczególnych grup, wynikające także z zajmowanych przez nie w społeczeństwie pozycji, można rozważać różne scenariusze dla różnych grup, a nawet w ramach różnych grup. Także globalny kontekst przemian zachodzących w poszczególnych diasporach, jak i w krajach pochodzenia mniejszości, może modyfikować ów proces. I tak ewolucja religijności społeczności muzułmańskiej w Wielkiej Brytanii nie odbywa się w oderwaniu od procesów zachodzących wśród muzułmanów choćby we Francji, a także sytuacji w Azji i na Bliskim Wschodzie. Natomiast w przypadku Sikhów istotne są przemiany diaspory amerykańskiej, jak również polityczne konflikty w Pendżabie.

Rozważając przemiany religijności mniejszości brytyjskich, warto uwzględnić też głosy takich osób, jak Amrit Kaur Singh, artystki pochodzenia sikhijskiego mieszkającej w Wielkiej Brytanii:

„Wydaje mi się, iż różne kultury nigdy nie doceniają tego, co mają, aż to tracą. I być może w końcu, nasze indyjskie dziedzictwo będzie miało większą szansę na przetrwanie we wspólnotach w diasporze, które czują się bardziej zagrożone asymilacją i dlatego nie mogą sobie pozwolić na branie swojej tradycyjnej tożsamości za pewnik” (Amrit Kaur Singh, 2004).